

भारतातील पत्रकारांवरील वाढते हल्ले आणि प्रशासकीय अन्याय : लोकशाहीला गंभीर धोका

Adv. Iliyas Abdulmajeed Khan

ABSTRACT

सारांश

लोकशाही देशात पत्रकार हे लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानले जातात. शासन आणि नागरिक यांच्यातील महत्वाचा दुवा म्हणून ते कार्य करतात. तथापि, अलीकडील वर्षात भारतात पत्रकारांवरील शारीरिक हल्ले, कायदेशीर छळ आणि प्रशासकीय अन्यायाच्या घटनांबाबत गंभीर चिंता व्यक्त केली जात आहे.

या लेखात प्रसारमाध्यमांच्या स्वातंत्र्यासमोरील विविध आव्हानांचा आढावा घेण्यात आला आहे. यामध्ये मानहानी आणि राजद्रोहासारख्या कायदेशीर तरतुदींचा कथित गैरवापर, अधिस्वीकृतीपत्रिका नाकारणे, शासकीय जाहिराती न देणे यांसारख्या प्रशासकीय दबावाच्या पद्धती आणि संस्थात्मक संरक्षणाचा अभाव असलेल्या ग्रामीण व लहान शहरांतील पत्रकारांची असुरक्षितता यांचा समावेश आहे.

पत्रकारांच्या संरक्षणासाठी सर्वसमावेशक राष्ट्रीय कायद्याची आवश्यकता या लेखातून अधोरेखित केली आहे. प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य हे भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 19(1)(a) अंतर्गत संरक्षित अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याशी संबंधित आहे. पत्रकारांच्या संरक्षणासाठी स्वतंत्र कायदा करणे, कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांना पत्रकारांच्या भूमिकेबाबत संवेदनशील करणे, ग्रामीण व दुर्गम भागांतील पत्रकारांसाठी संस्थात्मक मदत मजबूत करणे आणि प्रशासकीय कामकाजात पारदर्शकता वाढविणे, अशा उपाययोजनांची शिफारस या लेखात करण्यात आली आहे.

1. प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेत पत्रकारांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. भ्रष्टाचार उघडकीस आणणे, सामाजिक प्रश्नांवर प्रकाश टाकणे आणि जनतेसमोर वस्तुस्थिती मांडणे या माध्यमांतून पत्रकार शासनव्यवस्थेत पारदर्शकता व उत्तरदायित्व टिकवून ठेवण्यास हातभार लावतात. म्हणूनच पत्रकारांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानले जाते.

मात्र, अलीकडील वर्षात भारतात पत्रकारांवरील हल्ले आणि प्रसारमाध्यमांच्या प्रतिनिधींविरुद्ध होणाऱ्या प्रशासकीय अन्यायाबाबत चिंता वाढली आहे. ही प्रवृत्ती प्रसारमाध्यमांच्या स्वातंत्र्यासाठी आणि लोकशाही मूल्यांसाठी गंभीर आव्हान ठरू शकते.

पत्रकारांना आपले व्यावसायिक कर्तव्य पार पाडताना शारीरिक हल्ले, धमक्या, कायदेशीर छळ आणि काही प्रकरणांत कारावासासाठी सामोरे जावे लागू शकते. भ्रष्टाचार, बेकायदेशीर कृत्ये किंवा प्रशासकीय निष्काळजीपणा उघड करणारे वृत्तांकन करणाऱ्या पत्रकारांना मोठ्या शहरांपासून ग्रामीण भागांपर्यंत विविध अडचणींचा सामना करावा लागतो.

2. पत्रकारांवरील शारीरिक हल्ले आणि धमक्या

राजकीय भ्रष्टाचार, बेकायदेशीर खाणकाम, जमिनींवरील बेकायदेशीर कब्जा, पर्यावरणविषयक नियमांचे उल्लंघन आणि गुन्हेगारी जाळे यांसारख्या संवेदनशील विषयांवर वृत्तांकन करणारे पत्रकार काही वेळा हिंसाचाराचे लक्ष्य बनतात.

अनेक प्रकरणांत स्थानिक प्रभावशाली गट, राजकीय नेते किंवा गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या व्यक्ती पत्रकारांना धमकावून अथवा त्यांच्यावर शारीरिक हल्ले करून त्यांचा आवाज दाबण्याचा प्रयत्न करतात. तपासातील त्रुटी आणि उत्तरदायित्वाचा अभाव यांमुळे अशा घटनांतील दोषींवर अपेक्षित कारवाई होत नसल्याची तक्रारही केली जाते.

पत्रकारांवरील हल्ल्यांची निष्पक्ष आणि प्रभावी चौकशी होणे तसेच दोषींना कायदानुसार जबाबदार धरणे आवश्यक आहे. अन्यथा, पत्रकारांमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण होऊन स्वतंत्र आणि निर्भय पत्रकारितेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

3. पत्रकारांविरुद्ध कायदेशीर तरतुदींचा कथित गैरवापर

पत्रकारांसमोरील आणखी एक गंभीर आव्हान म्हणजे कायदेशीर तरतुदींच्या कथित गैरवापराची शक्यता. काही प्रकरणांत पत्रकारांविरुद्ध फौजदारी कायद्यांतील विविध तरतुदींनुसार गुन्हे दाखल केले जात असल्याची तक्रार केली जाते.

मानहानी, राजद्रोह किंवा सार्वजनिक शांततेशी संबंधित आरोपांचा काही प्रकरणांत पत्रकार आणि प्रसारमाध्यम संस्थांवर दबाव आणण्यासाठी वापर केला जात असल्याचा आरोप आहे. अशा प्रकारच्या कायदेशीर दबावामुळे पत्रकार शोधपत्रकारिता करण्यापासून परावृत्त होऊ शकतात आणि लोकशाहीतील सार्वजनिक चर्चेवर मर्यादा येऊ शकतात.

पत्रकारांविरुद्ध दाखल होणाऱ्या प्रकरणांची निष्पक्ष चौकशी होणे आणि कायदेशीर तरतुदींचा गैरवापर रोखण्यासाठी योग्य उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. त्याच वेळी, कायद्याचे उल्लंघन झाल्याचे आढळल्यास संबंधित प्रकरणात कायदानुसार कारवाई होणेही महत्त्वाचे आहे.

4. प्रशासकीय छळ आणि अधिस्वीकृतीपत्रिकांशी संबंधित समस्या

थेट हल्ल्यांव्यतिरिक्त पत्रकारांना अप्रत्यक्ष प्रशासकीय दबावाचाही सामना करावा लागू शकतो. शासकीय माहिती मिळविणे, अधिस्वीकृतीपत्रिका प्राप्त करणे किंवा शासकीय कार्यालयांमध्ये प्रवेश मिळविणे यांसंबंधी काही पत्रकारांना अडचणी येत असल्याच्या तक्रारी आहेत.

काही प्रकरणांत शासकीय धोरणांवर टीका करणाऱ्या किंवा प्रशासकीय अनियमितता उघड करणाऱ्या पत्रकारांच्या अधिस्वीकृतीपत्रिका रद्द केल्या जातात किंवा त्यांच्या वृत्तपत्रांना शासकीय जाहिराती नाकारल्या जातात, असे आरोप केले जातात.

अशा निर्णयांमागील कारणे स्पष्ट असणे आणि संबंधित प्रक्रियेत निष्पक्षता व पारदर्शकता राखली जाणे आवश्यक आहे. अधिस्वीकृतीपत्रिका, शासकीय माहिती आणि जाहिराती यांसंबंधीचे निर्णय वस्तुनिष्ठ निकषांवर आधारित असावेत. प्रशासकीय अधिकारांचा वापर स्वतंत्र पत्रकारितेवर अनुचित दबाव आणण्यासाठी होऊ नये.

5. ग्रामीण आणि लहान शहरांतील पत्रकारांची असुरक्षितता

ग्रामीण भागांतील आणि लहान शहरांतील पत्रकार अनेकदा अधिक असुरक्षित परिस्थितीत काम करतात. मोठ्या प्रसारमाध्यम संस्थांमध्ये कार्यरत पत्रकारांच्या तुलनेत स्थानिक पत्रकारांकडे संस्थात्मक संरक्षण, पुरेशी आर्थिक सुरक्षितता आणि कायदेशीर मदतीची साधने मर्यादित असू शकतात.

हे पत्रकार स्थानिक भ्रष्टाचार, बेकायदेशीर व्यवसाय आणि सार्वजनिक निधीच्या गैरवापरासंबंधी वृत्तांकन करतात. मात्र, मर्यादित साधनसामग्रीमुळे स्थानिक अधिकारी किंवा प्रभावशाली व्यक्तींकडून धमकावले गेल्यास त्यांना तातडीची मदत मिळविणे कठीण होऊ शकते.

त्यामुळे ग्रामीण आणि दुर्गम भागांत काम करणाऱ्या पत्रकारांसाठी कायदेशीर मदत, सुरक्षिततेसंबंधी प्रशिक्षण, आपत्कालीन सहाय्य आणि संस्थात्मक पाठबळ उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. पत्रकारांच्या सुरक्षिततेसाठी स्थानिक प्रशासन आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांनीही प्रभावी भूमिका बजावली पाहिजे.

6. पत्रकारांच्या संरक्षणासाठी राष्ट्रीय कायद्याची आवश्यकता

पत्रकारांच्या संरक्षणासाठी सर्वसमावेशक राष्ट्रीय कायद्याची आवश्यकता हा महत्वाचा विषय आहे. काही राज्यांनी पत्रकारांच्या सुरक्षिततेसाठी कायदे किंवा उपाययोजना केल्या असल्या, तरी पत्रकारांना देशभरात समान आणि प्रभावी संरक्षण मिळावे, यासाठी कायदेशीर व्यवस्थेचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

पत्रकारांवर हल्ले झाल्यास किंवा त्यांना धमकावले गेल्यास संबंधित घटनांची त्वरित आणि निष्पक्ष चौकशी होणे महत्वाचे आहे. अशा घटनांमध्ये जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी स्पष्ट कायदेशीर तरतुदी आणि उत्तरदायित्वाची प्रभावी व्यवस्था आवश्यक आहे.

पत्रकारांच्या संरक्षणासाठी प्रस्तावित कायद्याची व्याप्ती, त्यातील तरतुदी आणि विद्यमान कायदांशी त्याचा संबंध यांचा अभ्यास करूनच योग्य कायदेशीर उपाययोजना निश्चित करणे गरजेचे आहे.

7. प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य आणि घटनात्मक अधिकार

प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य हे लोकशाहीच्या प्रभावी कार्यासाठी महत्वाचे आहे. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 19(1)(a) अंतर्गत नागरिकांना भाषण आणि अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे.

पत्रकारांना हिंसाचार, धमक्या किंवा अनुचित प्रशासकीय दबावाचा सामना करावा लागल्यास स्वतंत्रपणे माहिती गोळा करणे आणि ती जनतेपर्यंत पोहोचविणे कठीण होऊ शकते.

ज्या समाजात पत्रकारांना निर्भयपणे वृत्तांकन करता येत नाही, त्या समाजात भ्रष्टाचार आणि अन्याय उघडकीस आणण्याच्या प्रक्रियेला मर्यादा येऊ शकतात. पत्रकारांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे म्हणजे केवळ पत्रकारांच्या व्यावसायिक अधिकारांचे संरक्षण नव्हे, तर जनतेला सत्य आणि वस्तुनिष्ठ माहिती मिळण्याच्या अधिकाराचेही संरक्षण होय.

8. लोकशाही संस्थांवरील जनविश्वास आणि उपाययोजना

पत्रकारांवरील हल्ले आणि त्यांच्यावर येणारा दबाव लोकशाही संस्थांवरील जनविश्वासावर परिणाम करू शकतो. पत्रकारांचा आवाज दाबला गेल्यास अनेक महत्वाचे प्रश्न सार्वजनिक चर्चेपासून दूर राहू शकतात.

शासकीय धोरणे, सामाजिक आव्हाने आणि सार्वजनिक प्रश्न समजून घेण्यासाठी नागरिक प्रसारमाध्यमांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे पत्रकारांना स्वतंत्रपणे आणि सुरक्षित वातावरणात काम करता येणे आवश्यक आहे.

या समस्येवर उपाययोजना करण्यासाठी पुढील बाबी महत्वाच्या आहेत.

पहिले : पत्रकारांच्या संरक्षणासाठी प्रभावी कायदेशीर व्यवस्था. पत्रकारांवरील हल्ले आणि धमक्यांच्या प्रकरणांची त्वरित व निष्पक्ष चौकशी व्हावी. दोषी आढळल्यावर कायदानुसार कारवाई व्हावी. आवश्यकतेनुसार जलद तपास आणि सुनावणीसाठी योग्य यंत्रणा विकसित करण्याचाही विचार करावा.

दुसरे : कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांचे संवेदनशील प्रशिक्षण. लोकशाही व्यवस्थेत पत्रकारांची भूमिका लक्षात घेऊन पोलिस आणि संबंधित अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण दिले पाहिजे. पत्रकारांनी धमक्या किंवा हल्ल्यांबाबत केलेल्या तक्रारी गांभीर्याने घेऊन त्यांची निष्पक्ष चौकशी करावी. पत्रकारांविरुद्ध दाखल होणाऱ्या प्रकरणांतही कायदेशीर प्रक्रियेचे पालन केले पाहिजे.

तिसरे : पत्रकारांसाठी सहाय्य यंत्रणा मजबूत करणे. प्रसारमाध्यम संस्था आणि पत्रकार संघटनांनी एकत्रितपणे पत्रकारांसाठी कायदेशीर मदत, सुरक्षिततेसंबंधी प्रशिक्षण आणि आपत्कालीन सहाय्य उपलब्ध करून द्यावे. विशेषतः

ग्रामीण व दुर्गम भागांतील पत्रकारांसाठी अशा सुविधा उपयुक्त ठरू शकतात.

चौथे : जनजागृती आणि सामाजिक पाठबळ. पत्रकारांवरील हल्ला हा केवळ एका व्यक्तीवरील हल्ला नसून, सत्य जाणून घेण्याच्या समाजाच्या अधिकारावर परिणाम करणारी घटना आहे. ही जाणीव नागरिकांमध्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे. पत्रकारितेचे महत्त्व आणि प्रसारमाध्यमांच्या स्वातंत्र्याविषयी जनजागृती केल्यास स्वतंत्र पत्रकारितेला सामाजिक पाठबळ मिळू शकते.

पाचवे : प्रशासकीय पारदर्शकता. शासकीय विभागांनी पत्रकारांना सार्वजनिक माहिती आणि अधिकृत अभिलेखांपर्यंत नियमानुसार व न्याय्य प्रवेश मिळेल, याची खात्री करावी.

अधिस्वीकृतीपत्रिका आणि शासकीय जाहिरातींसंबंधीचे निर्णय स्पष्ट निकषांनुसार घेतले जावेत. पारदर्शकतेमुळे प्रसारमाध्यमे आणि प्रशासकीय संस्था यांच्यातील विश्वास वाढण्यास मदत होऊ शकते.

9. निष्कर्ष

भारतात पत्रकारांवरील हल्ले आणि प्रसारमाध्यमांच्या प्रतिनिधींना भेडसावणारा प्रशासकीय अन्याय हे लोकशाही मूल्यांसमोरील गंभीर आव्हान आहे. लोकशाहीच्या प्रभावी कार्यासाठी मुक्त, स्वतंत्र आणि निर्भय प्रसारमाध्यमे अत्यावश्यक आहेत.

पत्रकारांचे संरक्षण करणे म्हणजे केवळ वैयक्तिक पत्रकारांची सुरक्षितता जपणे नव्हे, तर जनतेचा माहिती मिळविण्याचा अधिकार आणि शासनव्यवस्थेतील उत्तरदायित्व टिकवून ठेवणे होय.

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताने पत्रकारांची सुरक्षितता, प्रतिष्ठा आणि व्यावसायिक स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण करण्यासाठी ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. प्रभावी कायदेशीर संरक्षण, प्रशासकीय निष्पक्षता, पारदर्शकता आणि जनतेचा पाठिंबा यांमुळे पत्रकारांना भीतीविना आपले कर्तव्य पार पाडण्यासाठी पोषक वातावरण निर्माण होऊ शकते.

अशा वातावरणातच प्रसारमाध्यमे लोकशाही अधिक बळकट करण्यासाठी, अन्याय उघड करण्यासाठी आणि समाजात न्याय व उत्तरदायित्वाची भावना वाढविण्यासाठी आपली महत्त्वपूर्ण भूमिका प्रभावीपणे पार पाडू शकतील.